

AHMED ZEKİ VELİDÎ TOGAN'IN YETENEĞİ VE BİLGİ BİRİKİMİNDEN BAZI AYRINTILAR

Nuri YÜCE*

Özet

Bu kısa yazıda, hayatı başlı başına bir tarih olan A. Zeki Velidî Togan'ın yetiştirme tarzı ve muhiti, araştırma ve öğrenmeye olan aşkı, mensup olduğu Türk milletinin Rusya'da varoluş ve bağımsızlığı için giriştiği siyaset ve kültür mücadelesi, onun 80 yıllık ömründeki önemli kilometre taşlarına göre özetlenerek okuyucuya sunulacak; kendisine ilim aleminde hak ettiği şöhreti sağlayan bilimsel keşifleri ise, mümkün olduğunca ayrıntılara girilerek vurgulanmaya çalışılacaktır. Zeki Velidî Togan'ın keşfettiği yazma eserler kadar, kendi yazdıkları da ilkleri oluşturmuştur. O, çok değişik, karmaşık ve maceralı hayatı boyunca, kendi açtığı ilim yolunda azimle ilerlemiş, meslektaşlarına ve talebelerine yol gösteren bir âlim olarak gönüllerde yerini almıştır.

Zeki Velidî Togan, ufak-tefek boyuna rağmen çok güçlü bir bünyeye, tutarlı düşünce yapısı ve olağanüstü yeteneğe sahipti. O, her Türk gencinin örnek alacağı mükemmel bir insandı.

Anahtar kelimeler: Z. V. Togan'ın aldığı eğitim, Z. V. Togan'ın ilim aşkı, Z. V. Togan'ın siyasi mücadelesi, Z. V. Togan'ın ilmî keşifleri, Z. V. Togan'la ilgili bir kaç anekdot.

1. Zeki Velidî'nin Eğitim Dönemi

Zeki Velidî Togan, 10 Aralık 1890 tarihinde Başkurdistan'da İsterlitamak'a bağlı Küzen köyünde doğdu. Ailesinin mensup olduğu "*Soklı-Kaylar uruğu, muhtelif asırlarda, Başkurdistan'a doğudan gelerek katılan uruğların parçalarındandır*". Bu konudaki bilgi azlığını kendisi mütevazı bir

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, emekli türkolog, nuriyuce@yahoo.com.

biçimde şöyle ifade ediyor: “55 yıldan beri bir tarihçi sayıldığım halde, en az bildiğim konu kendi uruğumun tarihidir”¹. Babası Ahmetşah, Küzen’de 4 binallı 150-200 kadar talebesi olan bir medrese yönetiyordu; dayısı Habibneccar Satlıkoğlu da 14 km uzaklıktaki Ütek’te 7 binallı, 300’ün üzerinde talebesi olan başka bir medresenin sahibiydi; her ikisi de ders verdikleri gençleri kendi imkanlarıyla okutan âlim, varlıklı ve hayırsever insanlardı.

Zeki Velidî, henüz çocukken annesinden Farsça, babasından Arapça öğrendi; bunların yanı sıra özel öğretmenlerden Rusça dersleri aldı. “*Daha 6-7 yaşlarında iken bu üç dili öğrenmesi, kendisine çok vakit kazandırdı, büyüdükten sonra vaktini bu dilleri öğrenmekle uğraşmak yerine, ilmî konularla değerlendirmek imkanı bahşetti*”². 1902’de orta tahsil için Ütek’teki dayısı Habibneccar’ın medresesine gitti, 1908’e kadar orada kalıp Arapça ve İslamî ilimlerdeki bilgisini geliştirdi.

Zeki Velidî, klasik tahsil ile yetinmeyerek, 1908’de köyünden kaçtı. Kazan’a gelip özel dersler aldı. Kazan’daki ilk yılını şöyle özetler: “*Kasımiye Medresesinin yanındaki Gayri Rus Muallim Mektebi muallimlerinden [olan] Yemilyanov’dan Rus tarihi ve edebiyatı dersleri alırdım. Fakat Kazanlılar bu mektebe girenleri tanassur [hıristiyan olma] namzedi telakki ettiklerinden, mektebe değil, evine giderek ders alırdım. Kazan’da zamanımı 1) Mercanî’nin basılmamış eserlerini okumak, 2) Arap edebiyatı dersleri almak, 3) Rusça muallimler imtihanına hazırlanmakla geçirdim. Hiç geriye bırakmak istemediğim bir işim de vardı: o da mensup olduğum İslam din ve kültürünün esasları olan Kur’an ile Fıkah’ı Rusça tercümelerinden öğrenmek ve bunları iyi bilen birisine devam edip Arapça asılları ile de karşılaştırarak bir umumi ve doğru mahumat elde etmektir*”³.

Rusça hocası Yemilyanov’un aracılığıyla, Kazan’daki bilginlerden Sagay Türkü Prof. N. F. Katanov ve Çuvaş Türkü N. Aşmarin ile tanıştı⁴. 1909 yılında mezun olduğu Kasımiye Medresesi’ne 1909-1910 kış ders yılında “Türk Tarihi

¹ A. Zeki Velidî Togan, *Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969, s. 3.

² Togan, *Hâtıralar*, s. 18.

³ Togan, *Hâtıralar*, s. 64.

⁴ Togan, *Hâtıralar*, s. 66.

ve Arap Edebiyatı Tarihi Muallimi” olarak tayin edildi.

Z. Velidî, kendisine ilim hayatında çok önemli etki yapacak olan, büyük âlim El-Birunî'nin ismiyle 1910 yılı yazında ve onun *el-Âsâr el-Bâqiye* adlı eseriyle de aynı yılın sonbaharda tanıştı. Leipzig'de basılan bu Arapça kitabın baş tarafında Birunî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilen 30-40 sayfalık mukaddimenin Almanca olması, Zeki Velidî'nin evvelce öğrenmeye başladığı Fransızca yanında, Almanca'ya daha fazla vakit ayırmasına sebep oldu⁵.

2. Bilim Adamları Çevresine Giriş

Zeki Velidî, Kasımiye Medresesi'nde muallimken, 1911 sonlarında *Türk ve Tatar Tarihi* adlı kitabı yayımlanınca, Ufa, Kazan, Petersburg, Türkistan, Azerbaycan, Türkiye ve Macaristan'daki şarkiyatçı âlimler tarafından çok takdir edildi, hakkında övgü dolu yazılar yazıldı, kısa zamanda meşhur oldu ve Kazan Üniversitesi Arkeoloji ve Tarih Cemiyeti'ne üye seçildi⁶.

1912 yılında Prof. Katanov, doğumunun 50. yılı münasebetiyle, evine davet ettiği dostları arasında Zeki Velidî'yi de çağırdı. Oradaki ilginç bir olayı kendisi şöyle anlatıyor: “*Yemek ve içki çoktu. Bilhassa profesör [Katanov] kendisi çok içmişti. Geç vakit misafirler dağılırken, bana, «sen biraz kal» dedi. Herkes gidince kütüphane odasında benimle tek başına kalıp çok konuştu. Meğer ki profesörümüz misyonervari bir hıristiyan ve sansör olmasına rağmen Rus arkadaşları tarafından sıkıntılar çekiyormuş. Kendisi Kazan Üniversitesi'nin Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'nin senelerden beri reisi olduğu halde bu sene bu vazifeden atılmışlar veya atacaklarmış. Dedi ki: «Doğu Türk ve Moğollardan oryantalizm yoluna şimdide kadar üç kişi, Dorji Banzarov, Çokan Velihanov ve ben [Katanov] intisap etmiştik; biz hepimiz Rus kültürüne bütün varlığımızla kendimizi verdik, ben Şamanî'likten ayrılıp hıristiyan oldum, onlara hizmet ediyorum. Dorji ile Çokan 35 yaşlarına gelmeden votkadan öldüler. Çünkü Rus arkadaşlarım onlara ve bana bundan başka bir şey öğretmediler. Şimdi sen dördüncü oluyorsun, bu muhitten kendini koru. Benim muhitim İslamiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi, bizim varlığımız kalmadı, Rus muhitinde de yabancı kaldık, sen kuvvetli bir kültür muhitine*

⁵ Togan, *Hâtıralar*, s. 101.

⁶ Togan, *Hâtıralar*, s. 107-108.

*mensup olduğunun ehemmiyetini müdrük olmalısın». Katanov bunları söylerken votkasını durmadan içiyor ve ağlıyordu. ... Katanov'un sözleri bende derin tesir yaptı. ... Ben, Kazan'da şarkiyatçı geçinen Rus âlimlerine fazla yanaşmak caiz olmadığını, onlarla temaslarımda ihtiyatlı olmam gerektiğini anlamışım*⁷.

Babası Ahmetşah 1912 yılında hacca giderken, dönüş yolunda uğrayacağı İstanbul'dan alıp getirmesi için Z. Velidî, ona bir kitap listesi verir. Babası, listedekileri ve daha başka kitapları alıp getirir. Gelen kültür hediyeleri karşısında duyduğu sevincini şöyle ifade ediyor: “*Bunlar benim için dünya kıymetinde hediyelerdi. Bu eserler, bana İstanbul'un millî tarihimizin en büyük kaynak hazinesi olduğu fikrini verdi. Yazma eserlerin ancak İstanbul'a gidilirse layıkıyla tetkik etmek mümkün olacağını biliyordum*”⁸.

Katanov'un girişimiyle, Z. Velidî, Kazan Üniversitesi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti adına 1913'ün sonundan 1914 Mart ayına kadar etnografik araştırmalar yapmak üzere Fergana'ya gönderildi. Başarılı geçen bu geziden sonra ikinci defa görevlendirilerek 1914 yılı yazında araştırmalar yapmak için bu kez Buhara vilayetine gönderildi. Bu gezilerde Kur'an'ın Türkçe'ye yapılmış en eski tercümesini⁹, Kutadgu Bilig'in Nemangan nüshasını¹⁰ ve halkın elinde bulunan daha pek çok mühim eserler keşfetti, hazırladığı raporlar Petersburg Arkeoloji Cemiyeti ile Kazan ve Taşkent Arkeoloji cemiyetleri mecmualarında yayımlandı. Bilimler Akademisi adına satın aldığı eserler, Validov Koleksiyonu adıyla muhafaza altına alındı.

O sıralarda, Katanov'un kitaplardan hiç hoşlanmayan karısı “*ya kütüphanen ya ben*” diye dayatınca, çaresiz kalan Katanov kütüphanesini satmaya karar vermiş. Zeki Velidî'nin girişimi ve Yusuf Akçura'nın aracılığı sayesinde Türkiye'nin Evkaf Nazırlığıyla irtibat kurularak kütüphane, 8.000 Rubleye satın alındı, eksikleri de 7.000 Rubleye tamamlanarak Türkiye'ye getirildi. İstanbul Üniversitesi'nde daha sonra kurulacak olan Türkiyat Enstitüsü

⁷ Togan, *Hâtralar*, s. 106.

⁸ Togan, *Hâtralar*, s. 112-113.

⁹ W. Barthold, “Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des Islams in Mittelasien”, *AM* [Asia Major], II/1 (1925), 125-127; A. Z. V. Togan, “The Earliest Translation of the Qur'an into Turkish”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, sayı 4 (İstanbul 1964), s. 1-19.

¹⁰ R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I: Metin*, TDK, İstanbul 1947, s. xxxvii; Mecdet Mansuroğlu, “Das Karakhanidische”, *PhT Fundamenta I*, F. Steiner, Wiesbaden 1959, s. 88.

kütüphanesinin esasını Katanov'un kitapları oluşturdu.

Zeki Velidî, *Türk ve Tatar Tarihi* adlı kitabının ikinci cildine gereken malzemeyi derlemek için Prof. Barthold ve Radloff'un aracılığıyla Petersburg'da Coğrafya Cemiyeti'nin Etnografya şubesinde Prof. Samayloviç'in yanında 1916 yılının sonbaharına kadar 5 ay çalıştı. Fakat hazırladığı 2. cildin basılması gerçekleşemedi. Barthold'un tavsiyesi üzerine Kazan'a gitti, Rusça muallimliği imtihanını kazanıp diploma aldı; ancak göreve tayini yapılmadı, askere alındı; fakat çıkan yeni bir kanunla muallimler askerlikten muaf sayıldı¹¹.

1915 yılının sonlarında, Ufa Müslümanlarının temsilcisi olarak, Rus Millet Meclisi Duma'da bulunmak üzere Petersburg'a gitti. Böylece ilmî çalışmalarının yanında bir de siyasî çalışmalara başlamış oldu. Yeni şahsiyetlerle tanıştı, kendisiyle paralel düşünceye sahip kimselerle dostluğunu pekiştirdi; onlardan biri de Maksim Gorki idi. Bu sırada 17 Şubat 1917 sabahı Petersburg'da oturduğu evin tam karşısındaki kışlada (Preobrajenskaya Kazarma) Bolşevik ihtilalinin ilk isyanını gördü ve Rusya Türklerinin durumunun düzelmesi için mücadeleye girişti.

Bu hengâmede Rusya müslümanlarının selametini, Rusya'nın tek bir demokrat cumhuriyet olmasında gören Tatarlar (Ayaz İshaki, Sadri Maksudi vb.) ile Zeki Velidî ve arkadaşlarının ileri sürdüğü Rusyanın nüfus esasına göre cumhuriyetler federasyonu olması tezi birbirine ters düşüyordu¹². Zeki Velidî çeşitli Müslüman Türk ülkelerine kendi temsil ettiği fikri içeren mektuplar yazarak temsilciler göndermelerini istedi ve kendisi de Başkurt, Kazak ve Özbekleri teşkilatlandırmak için 28 Mart 1917'de Taşkent'e gitti. 1917 yılının bahar ve yaz ayları münakaşalı toplantılarla çok heyecanlı ve hareketli geçti.

29 Kasım 1917'de Başkurdistan'ın muhtariyeti ilan edildi¹³. Orenburg'u 18 Ocak 1918'de işgal eden Sovyetler 3 Şubat günü Zeki Velidî'yi tutukladılar; fakat o, 4 Nisan 1918'de hapisten kaçtı¹⁴. Önce Ufa'ya gidip toplantılar yaptı, sonra Başkurtları teşkilatlandırmak için gizlice köyleri dolaştı. 7 Haziran

¹¹ Togan, *Hâtıralar*, s. 133-134.

¹² Tuncer Baykara, *Zeki Velidî Togan*, Ankara 1989, s. 9-10.

¹³ Togan, *Hâtıralar*, s. 185.

¹⁴ Togan, *Hâtıralar*, s. 192.

1918'de Başkurdistan Milli Hükümeti yeniden kuruldu¹⁵. Zeki Velidî, 1918'de Harbiye Nazırı oldu ve düzenli askerî birlikler kurdu¹⁶. Sovyetlere isyan eden Çek birliklerinden silah alarak Bolşeviklere karşı savaştı. Kendisiyle işbirliği yapmak isteyen Lenin, Stalin ve Troçki ile defalarca görüştü¹⁷; fakat olumlu sonuç alamayınca Moskova'yı gizlice terkederek Baku-Aşkabad yoluyla Türkistan'a gidip mücadeleye orada devam etti¹⁸.

1920-1923 yıllarında Türkistan'da Basmacı Hareketinin içinde bulundu¹⁹, Türkistan Millî Birliği Cemiyeti'ni kurdu ve 14 ay 15 gün bu cemiyetin başkanlığını yürüttü. O yıllarda Türkistan'da bulunan Enver Paşa'nın Tacikistan'da Ruslarla giriştiği bir çatışmada şehit düşmesi (4 Ağustos 1922), Rusların Türkistan'a ağır silahlarla donatılmış kalabalık kuvvetler sevk etmesi, Müslüman liderlerin ve halkın kendi aralarındaki hizipleşmeleri yüzünden, Zeki Velidî sürdürdüğü mücadelede başarıya ulaşamadı²⁰. Arkadaşlarıyla konuşarak Türkistan Türklerinin davalarını dış dünyaya anlatabilmek için Avrupa'ya gitmeye karar verdi.

3. Rusya Dışına Çıkış

Zeki Velidî, 29 Ekim 1922'de Semerkant'tan Türkmenistan'a hareket etti, 18 Kasım'da Aşkabad'a geldi. Orada 4 ay kaldıktan sonra arkadaşı Abdülkadir İnan'la birlikte 21 Şubat 1923'te İran'ın Horasan bölgesine geçip 12 Mart'ta Meşhed'e geldi; şehrin valisi, ordu komutanı ve diğer önde gelen kimselerle tanıştı. Tarihî yerleri ve eski eserleri gezdi, bazı kitaplar satın aldı²¹.

Meşhed'de (13 Mart-20 Nisan 1923) ve Herat'ta (26 Nisan-28 Mayıs 1923) ilim hayatının en büyük iki keşfini yaptı. Bunu onun kendi ifadelerinden dinleyelim: “*Meşhed'de 13 Mart'tan 20 Nisan'a kadar beş hafta kaldık, çok iyi vakit geçirdik. Temürlüler ve Nadir Şah zamanına ait eserleri öğrenirken*

¹⁵ Togan, *Hâtıralar*, s. 209, 211.

¹⁶ Togan, *Hâtıralar*, s. 211.

¹⁷ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981², s. 399-404.

¹⁸ Togan, *Hâtıralar*, s. 329-365.

¹⁹ Togan, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 419-474; a.mlf., *Hâtıralar*, s. 329-458; Abdülkadir Donuk, “Basmacı Hareketi”, *DİA*, V (1992), 107-108.

²⁰ Togan, *Hâtıralar*, s. 370-450.

²¹ Togan, *Hâtıralar*, s. 454-476.

Sani'üd-devlet tarafından Meşhed'in ve etrafının eski eserlerine dair yazıp neşretmiş olduğu iki cildlik eseri bana rehber oldu. Bu yolda yaptığım en mühim iş Meşhed'in merkez mabedi olan Ravza Kütüphanesini baştan sonuna kadar tetkik edebilmiş olmamdır. Bu hususta Şehbender Sami Beyin yardımından istifade ettim. Burada keşfettiğim mühim eserleri bu tarihten bir sene sonra Paris'e geldiğimizde Fransız Asya Cemiyeti'nde verdiğim bir tebliğde belirtmiştim. Bu eserlerin başında miladî dokuzuncu [asrın ikinci yarısı] ve onuncu asrın ilk yarısında yaşamış olan İbn-al-Faqih²² ismindeki meşhur Arap coğrafyacısının eseri ve ona eklenmiş olan İbn Fadlan²³ ve Ebudülafl ismindeki iki seyyahın eserleri gelir. Bu iki seyyahın eserlerinin parçaları dağınık olarak Arap coğrafyacısı Yakut Hamevi'nin büyük eserinde nakledilmiş olduğundan Avrupalılarca kısmen malumdu. Fakat başka bazı eserlerde bulunup da Yakut'un öteki eserinde bulunmayan bazı nakillerden bu iki seyyahın seyahatnemelerinin esas şeklinin daha mufassal olduğu bilinmekte idi. İşte benim keşfettiğim bu Meşhed nüshası her iki seyahatnamenin ve İbn-al-Faqih kitabının bize kadar gelmemiş olduğu zannolunan o mufassal şekilden ibaretti. Eseri keşfettiğim ikinci gününde şehbender Sami Beyi de bu kütüphaneye götürerek bu eserlerden layıkıyla istifade etmek üzere Seyid Haşim'in hususi evine götürmeme kütüphane müdürünün müsaadesini aldım. Yanımda fotoğraf makinası bulunmadığından eseri gece gündüz çalışıp istinsah etmem icap etti. Bu eseri bulduğum vakit sevincimin sonu yoktu. Çünkü küçüklüğümde bir acaip rüya görmüştüm. Güya Çar Nikolay bir kaç kişiyi etrafına toplamış, bunlar meyanında bana hitap ederek «Şu altın levhalar sana hediyemdir» demiş ve bu levhalar Bulgar ve Başkurtlar tarihine ait bir arapça esermiş. Babam o vakit belki sen Bulgar ve Başkurtların tarihine ait mühim bir eser bulacaksın demişti. Şimdi babamın o sözleri hatırıma geldi. Sonra ben bu İbn Fadlan seyahatnamesini Viyana üniversitesinde Doktora tezi olarak işledim ve Alman Şark Cemiyeti tarafından neşredilince bu cemiyetin ve daha bir kaç Avrupa İlim Cemiyetlerinin fahrî azası oldum. Ebudülafl'ın seyahatnamesini de Prof. Minorskiy neşretti. Bu buluşlar dolayısıyla hatıra defterime şu sözleri yazmışım: «İbn-al-Faqih ve İbn Fadlan galiba benim hayatıma yeni istikamet

²² İbnü'l-Fakîh için bkz. Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI (2000), 38-39.

²³ İbn Fadlân için bkz. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", *DİA*, XIX (1999), 477-479.

verecektir». *Bu gerçekten de böyle oldu. İbn Fadlan'a ait kitabın ikinci tab'ı²⁴ da çıkmıştır*²⁵.

20 Nisan 1923 gecesi Meşhed'den ayrılıp 24 Nisan günü Kafir Kale'de Afganistan sınırını geçerek 26 Nisan'da Herat'a geldi. Şehrin tarihî yerlerini gezdi, halkın unuttuğu Ali Şir Nevayi'nin mezarını kendi aramaları sonucunda buldu. Herat'ta bazı hamiyetli kimselerin de yardımıyla yazma eserleri tetkike başladı. Neler bulduğunu kendi hatıralarından dinleyelim: *“Burada, yani Hera'ta Timurlular zamanında müteaddit kütüphaneler bulunmuş, bunların zenginliğini bilhassa Abdurrahman Cami, Mirxond'un, Xondemir'in ve Muiniddin Esfzari'nin eserlerine kaynak olan sayısız kitaplarından istifade edilen tarihî kaynaklar göstermektedir. Fakat bugün burada hiç olmazsa Meşhed'de olduğu kadar bir umumi kütüphane bulunmamaktadır. Burada neşrolunmakta olan «İttifak-ı İslam» gazetesinin muharriri Salahattin Selçukî ve müsteşar Beşir Ahmed Han'ın yardımları ile bazı hususi ellerde ve Herat Camii Kebirine mülhak bazı binalarda Gaziirgah'ta, köşede bucakta mahfuz kalan bazı eserleri gördüm. Herat'ın mezarlarına ait «Vesilet'üs-sef'a'at» ismindeki bir eserden başka tarihe ait eserler görülmediği halde İslam hukukuna ait yazmaların birisinde 13'ncü asrın başında Cengiz istilası neticesinde yerini Türkçe'ye terk ederek ortadan kaybolan bir orijinal Şarkî İran dili «Horezmce»'nin bakiyelerini keşfettim. Bu da Meşhed'de bulunan İbn Fadlan kadar mühim bir keşif oldu. Çünkü bu dilden hiç bir eser kalmamıştır. Horezm'de yazılan ve Horezm dilinin cümlelerini ihtiva eden bir fıkıh kitabının daha mükemmel nüshalarını İstanbul'da bularak Almanya'da 1927 de «İslamica» mecmuasında²⁶ ve bu dilde Horezm'de yazılan lugat kitabını²⁷ 1951 de İstanbul Üniversitesi yayınları meyanında neşrederek yirmi ikinci beynelmilel Müsteşirlikler Kongresine ithaf ettim. Bu dil bakiyelerinin diğer eserlerde bulunanlarının üzerinde bugün Amerika'da California Üniversitesinde Profesör olan İraniyatçı Alman bilgini W. Henning ve başkaları*

²⁴ A. Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939 (Yeni Tıpkıbasımı 1966).

²⁵ Togan, *Hâtralar*, s. 477-478.

²⁶ A. Z. V. Togan, “Hwârezmische Sätze in einem arabischen Fiqh-Werke”, *Islamica* 3, (Leipzig 1927), s. 190-213.

²⁷ A. Z. V. Togan, *Documents on Khorezmian Culture, Part I, Muqaddimat al-Adab, with the Translation in Khorezmian (Horezm Kültürü Vesikalari, Kısım I, Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab)*, İstanbul 1951.

ile birlikte çalıştık”²⁸.

Zeki Velidî, 28 Mayıs 1923'te Herat'tan ayrılıp 18 Haziran 1923'te Kabil'e geldi. Orada devlet erkânı ve daha başka kimselerle görüştü. 24 Eylül 1923'te Kabil'den ayrılıp 25 Eylül'de Hindistan'ın Pişâver şehrine geldi. Oradan Lahor yoluyla Bombay'a gitti. Bombay'da epeyce kitap satın aldı. 1 Kasım 1923 Perşembe günü arkadaşı Abdülkadir ile birlikte Bombay'dan vapura binip 27 gün sonra İstanbul'a geldi²⁹. Vizeleri olmadığı için İstanbul'da kalmalarına izin verilmedi, yine vapurla İzmir'e, oradan da Fransa'ya gittiler, 20 Aralık 1923'te Marsilya'ya ulaşıp oradan Paris'e geçtiler. Paris'te Aralık sonlarında ve Ocak 1924'te Mustafa Çokayoğlu, Sadri Maksudi ve Ali Merdan Topçubaşı Beylerle ve bazı Fransız bilginleriyle görüştü³⁰.

15 Şubat 1924'te Paris'ten ayrılıp Berlin'e giden Z. Velidî, oradaki zamanını (Mart 1924-Mayıs 1925) Türkistanlılarla toplantılar yaparak, konferanslar vererek, kütüphanelerde çalışarak ve Alman şarkiyatçılarıyla görüşerek değerlendirdi. Cambridge, Paris ve Berlin üniversitelerinde çalışma teklifleri aldı³¹. 13-15 Mart (1925)'ta iki kez görüştüğü Rıza Nur, onun Türkiye'ye gelmesini teşvik etti. Türkiyeli bazı Türkçülerin de isteğiyle Maarif Vekili Hamdullah Suphi'den gelen davet üzerine, Zeki Velidî çalışacağı ülke olarak Türkiye'yi tercih etti.

12 Mayıs 1925'te Berlin'den trenle Prag, Budapeşte (14 Mayıs) ve Bükreş (18 Mayıs) üzerinden Köstence'ye geldi (19 Mayıs). Yolda uğradığı şehirlerde bir iki gün kalarak oradaki tanınmış şarkiyatçılarla görüştü. Köstence'de Nogaylar ve Tatarlarla tanıştı³².

Köstence'den vapurla 20 Mayıs 1925'te İstanbul'a geldi. Başındaki şapkadan hoşlanmayan polisler onu karakola götürdülerse de kim olduğu anlaşılınca serbest bıraktılar. İstanbul'da kaldığı 10 gün boyunca kütüphaneleri ziyaret etti, Türkistanlı arkadaşları ve Türkiyeli tanınmış âlimlerle görüştü.

²⁸ Togan, *Hâtıralar*, s. 487.

²⁹ Togan, *Hâtıralar*, s. 528.

³⁰ Togan, *Hâtıralar*, s. 538-546.

³¹ Togan, *Hâtıralar*, s. 555.

³² Zeki Velidî, tanıştığı Nogaylardan Ömer Ungar Ağa'nın daha sonra İstanbul'a doktora yapmak için gelen kızı Nazmiye Hanım ile evlendi.

Zeki Velidî, 1 Haziran 1925'te Ankara'ya geldi, Telif ve Tercüme Encümeni'nde görevlendirildi ve 3 Haziran 1341 (1925)'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edildi. Ankara, kitap bakımından yetersiz olduğundan, kendi isteğiyle Ocak 1927'de İstanbul Darülfünunu Türk Tarihi Müderris Muavinliği'ne tayin edildi. Bundan sonra İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde yoğun araştırmalar yaptı.

1932'de I. Türk Tarih Kongresi'nde tıp doktoru Reşit Galip'in "Orta Asya'da iç deniz olduğu ve bunun sonradan kurduğu" konulu tebliğini eleştirince, Togan aleyhine bir karalama propagandası başladı³³. 12 Temmuz 1932'de görevinden istifa ederek Viyana'ya gitti.

Viyana'da doktorasını bitirdikten (7 Haziran 1935) sonra Bonn (8 Haziran 1935 - Güz 1938), ve Göttingen (Güz 1938 - Mayıs 1939) Üniversitelerinde ders verdi. Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in daveti üzerine Ağustos 1939'da tekrar Türkiye'ye geldi. İstanbul Üniversitesi'nde Umumî Türk Tarihi Kürsüsü'nü kurdu.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Sovyetler Birliği aleyhtarlığı ve Turancılık suçuyla tutuklanarak yargılandı. O yıllarda, Türkiye'nin Sovyetlere şirin görünmeye hevesli yöneticilerinin baskısıyla, 10 yıl hapse mahkum edildi (15 Mayıs 1944), 15 ay hapiste kaldıktan sonra Ekim 1945'te tahliye edildi. Askerî Mahkeme kararı bozduğu için beraat etti (31 Mart 1947)³⁴. 1948'de üniversitedeki görevine döndü.

Zeki Velidî Togan, 1951'de İstanbul'da toplanan 22'nci Müsteşrikler Kongresi'nin başkanlığını yaptı. Türk kültürünün çeşitli yönlerinin tanınması için gerekli olan, ilmî esaslara göre hazırlanacak elkitabı eserlerin yayımlanmasına duyulan acil ihtiyacı, geniş bilgisi ve birleştirici görüşleriyle dile getirdi. *Philologiae Turcicae Fundamenta* ve *Türk Kültürü El-Kitabı* gibi kapsayıcı büyük eserlerin fikir babası ve planlayıcısı odur.

Gelişmiş batı üniversitelerinde İslam dini, tarihi, coğrafyası, sanatı vs. konuları araştıran bölümler ve enstitüler yoğun bir faaliyet gösterirken, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk 30 yılında bu konular ihmal edilmiştir. 1200

³³ Baykara, *a.g.e.*, s. 20-23.

³⁴ Baykara, *a.g.e.*, s. 25-32.

yıldan beri İslam kültürüyle haşır neşir olmuş Türk milletinin bu kültüre hizmeti ve katkısı öteki Müslüman milletlerden daha fazla olmuştur. Buna rağmen Türkiye’de bu zengin kültür mirasına devlet tarafından sahip çıkılmayışı ve onunla layık olduğu şekilde ilgilenilmemesi Zeki Velidi’nin bir ilim adamı olarak çok garibine gitmiştir. Bu aksaklığı gidermek için Togan, 19 Haziran 1949’da Fakülte Dekanlığı’na sunduğu yazısında Umumi Türk ve Orta Asya Tarihi Enstitüsü, İslam Tetkikleri Enstitüsü ve Rus Filolojisi Enstitüsü kurulmasını teklif etti. Bunlardan 1953 yılında yalnız İslam Tetkikleri Enstitüsü³⁵ kurulmasına müsaade edildi ve müdürlüğünü yürütme işi Zeki Velidî Togan’a verildi. Bu görevi kendisinden daha uygun kimselerin yapması gerektiğini şu mütevazî ifadeyle belirtiyor: “İslam [Tetkikleri] Enstitüsünün müdürlüğünü 1953’de ancak altı ay için kabul etmiş idiysem de hâlâ bir münasip müdür ve profesör çıkmadı. Her halde benim bu Enstitü’de müdürlük yapmam Türkiye’de İslam ilimlerinin son zamanlarda çok geri kaldığını gösteren bir emaredir”³⁶.

Zeki Velidî Togan, ölümüne kadar üniversitede çalışmaya devam etti. Rahatsız olduğu prostatından 15 Nisan 1970’te ameliyat oldu; fakat bir süre sonra bu hastalığın nüksetmesinden dolayı 26 Temmuz 1970’te vefat etti. 28 Temmuz 1970 günü Bayezit Camii’nde öğleyi müteakip cenaze namazı kılındı. İ. Ü. Merkez binasında yapılan konuşmalardan sonra, bu satırların yazarının da aralarında bulunduğu sevenlerinden oluşan mahşeri bir insan topluluğu tarafından Karacaahmet Mezarlığı’nda toprağa verildi. Ruhu şad olsun !

4. Zeki Velidi Togan Üzerine Bir Kaç Anekdöt

Zeki Velidî’nin fizikî gücü: 1988 yılında Almanya’da katıldığım bir kongreden sonra doktora hocam J. Benzing’i evinde ziyaret etmiştim. Yemekten sonra Benzing’in eşi, haberleri dinlemek için televizyonu açtı. Haberlerde, Seul Olimpiyatları’na katılan halterci Naim Süleymanoğlu’nun dokuz dünya, altı olimpiyat rekoru kırdığı ve kendi ağırlığının üç katından daha fazlasını

³⁵ İslam Tetkikleri Enstitüsü, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi’nin zemin katında tek odalık bir yerde kütüphane halinde araştırmacılara hizmet vererek varlığını sürdürmekteydi. 2000 yılında İstanbul Üniversitesinin o zamanki Rektörü tarafından bu Enstitü kapatılmış, kitaplar Genel Kitaplığa devredilerek mekanı dersane yapılmıştır.

³⁶ Togan, *Hâtıralar*, s. 65.

kaldırıldığı flaş haber olarak okundu. Hocanın eşi “*Bu nasıl olur, mümkün mü?*” diye hayret edince, Benzing gülümseyerek: “*Türklerde her şey olur*” dedi ve Zeki Velidî’den şu anekdotu anlattı: Z. Velidî, Viyana’da iken Alplere gezmeye gitmiş. Orman işçileri kesilen tomrukları, kamyonun gelebileceği dağ yolunun kenarına toplamaya çalışıyorlarmış. Yoldan aşağıdaki kalın bir tomruğu altı işçi bütün çabalarına rağmen sürüyüp yola çıkaramıyorlarmış. Oradan geçenler arasından Zeki Velidî onları biraz seyretmiş, sonra işçilerin yanlarına inmiş, ellerindeki halatı alıp kendi göğsüne geçirmiş, tomruğu tek başına çekerek yola çıkarmış. Herkes onun olağanüstü gücüne hayret etmiş.

Kafiroğlu Ahmet: Ahmet Caferoğlu anlatmıştı: Yurt dışındaki kongrelerin birinde, programa göre, konuşma sırası Ahmet Caferoğlu’na gelince, Türkçe bilmeyen oturma başkanı, *Caferoğlu* isminin ilk harfini İngilizcedeki gibi K sesiyle söyleniyor zannetmiş ve “*Kafiroğlu Ahmet!*” diye seslenmiş. Herkes, kim bu Kâfiroğlu diye bakınmış. Salonun arka tarafından Ahmet Caferoğlu kürsüye giderken, Zeki Velidî, “*Yahu bunca yıldır, biz seni müslüman sanırdık, demek kafir miydin?*” demiş.

Perhiz yemeği: Zeki Velidî Hoca doktora gitmiş. Muayeneden sonra doktor kan, idrar vs. gibi bazı tahliller istemiş; yapılanların sonuçlarını inceledikten sonra, Hoca’ya ilaç ve perhiz yazmış. Hoca her öğün, perhizde yazılı olanları yiyip, ilacını aldıktan sonra “*Şimdi benim esas yemeğimi getirin!*” diyormuş. Evdekiler ona, her ne kadar “*Olmaz!*” deseler de o, ısrarla yine esas yemeğini afiyetle yiyormuş.

Mezar taşlarındaki yazılar: 1971 yılı, yazın Ankara’ya uğradığımda, o zamanlar Tunus Caddesi’nde bulunan TKAE (Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü) binasına gittim. Görevli bir iki kişiden başka kimse yoktu. Az sonra Abdülkadir İnan geldi, sohbet etmeye başladık. O hatıralarından anlatıyor, ben de dinliyordum. Atatürk’ün sofrasında yaşanan anılarından başladı, gerilere ta İdil boyu ve Türkistan’da savaştıkları zamanın olaylarına doğru daldıkça daldı. Yaptıkları vuruşmaların birinde mevzilendikleri yerde bir mezarlık varmış. Zeki Velidî’nin gözü mezar taşlarındaki yazılara takılmış ve demişki: “*Abdülkadir, sen isabetli atış yapamazsın, biz düşmanı oyalarken sen şu mezartaşlarındaki yazıları istinsah et!*”. Vuruşma bir kaç saat sürmüş, hava kararırken Ruslar geri çekilmiş. Bizimkiler de geceyi geçirecekleri emniyetli bir köye gelmişler. Bir

şeyler yemişler; istirahatete çekilecekken Zeki Velidî, “Abdülkadir, ne yazabildinse getir bakalım!” demiş. Abdülkadir ise, “Ne yazması yahu? Ben kurşunlardan canımı zor kurtardım, sen istinsahtan bahsediyorsun” deyince, Zeki Velidî, ”Be ahmak, o yazılar bir tarih idi, onları tekrar göreceğimizi mi sanıyorsun? Hepsi mahvolup gidecek; ben sana güvendim, sen ise dediklerimi yapmadın!” diye onu en ağır sözlerle azarlamış. “Beni bir döğmediği kaldı, fakat sözleriyle döğmekten beter etti” diye anlatırken Abdülkadir Hoca, hem gülümsemeye çalışıyor, hem gözlerinden damlayan yaşları siliyordu³⁷.

Sonuç

A. Zeki Velidî Togan, mükemmel bir insan, müşfik bir hoca, olağanüstü sezgiye sahip, ufku geniş bir bilim adamı, gittiği her şehirde ilk uğrak yeri kütüphaneler olan, araştırıp bulmaya odaklanmış eşsiz bir tarihçidir ve bu sayede pek çok değerli yazmaların da kâşifidir. Meşhed’de 1923’te bulup, Viyana’da 1935’te doktora tezi olarak işlediği *İbn Fadlan Seyahatnamesi*³⁸ Abbasi Halifesi Muktedir Billah’ın Bağdat’tan, 11 Safer 309 (2 Nisan 921)’da³⁹, İdil boyunda Müslüman Bulgar Türklerinin hükümdarı Almış Han’a gönderdiği kalabalık elçi heyetinde, fakih ve katip göreviyle bulunan İbn Fadlan’ın, 11 ay süren yolculuk boyunca geçtiği yörelerdeki Türk boyları hakkında müşahade ettiği seyahat notlarıdır. Oğuzlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Başkurtlar, Ruslar ve daha başka bazı kavimlerin inançları, töreleri, siyasî düzenleri, evlenme gelenekleri, ölü gömme merasimleri, sosyal hayatları, ekonomik durumları, dilleri vs. hakkında bilgiler içeren bu eserin keşfi ve 1939’da yayımlanması ilim aleminde büyük yankılar uyandırdı. Prof. H. Jansky, bu

³⁷ Ahmet Bican Ercilasun, 20 Ekim 2010 tarihli Yeniçağ Gazetesi’nde yayımlanan “Zeki Velidî Togan” adlı yazısında, savaş sırasında mezar taşından yazı kaydetmek işini biraz farklı biçimde şöyle nakletmiş: «Bir çarpışma sırasında gördüğü mezar taşı kıymetli bir belgedir. “Abdülkadir” der, “sen düşmanı oyaladı, ben taşın üzerindeki kaydedeyim”». Benim Abdülkadir İnan’ın kendisinden dinlediğim, taşlardaki yazının kaydedilmesini Z. Velidî’nin, yukarıda naklettiğim gibi, Abdülkadir İnan’dan istediği şeklindedir. Eğer mezar taşındaki yazıyı Z. Velidî’nin kendisi kaydetmiş olsa, Abdülkadir İnan’a öfkelenmesi gerekmezdi. A. B. Ercilasun’un yazdığı, belki bu olaydan daha sonra karşılaştıkları başka bir mezar taşı için söylenmiş olmalı. Abdülkadir İnan’ın kayıt işini evvelce ihmal etmesini dikkate alan Z. Velidî bu kez işi sağlam tutarak taştaki yazıyı kendisi kaydetmiş olabilir.

³⁸ A. Z. V. Togan, *İbn Fadlan’s Reisebericht*, Leipzig 1939 (Yeni Tıpkıbasımı 1966).

³⁹ Togan, *İbn Fadlan’s Reisebericht*, s. 5.

konuda şöyle diyor: “*Bilim adamlarına ve tanınmış şahsiyetlere şeref doktorası verilmesi âdettendir. Ancak, Zeki Velidî Togan, böyle bir unvana ihtiyacı olmayan büyük bir âlimdir. O, doktorasını Viyana üniversitesinde yaptığı için, üniversitemiz onun doktorasıyla şereflenmiştir*”⁴⁰.

Herat'ta İbnü'l-Fakih'e ait Arapça bir Fıkıh kitabında⁴¹ bulduğu Harezmi dili kalıntısı az sayıdaki kelime ve cümle, daha sonra *Mukaddimetü'l-Edeb*'in bir nüshasında bulduğu 13 yeni dil malzemesiyle desteklendi. Sonraki yıllarda *Mukaddimetü'l-Edeb*'in çeşitli nüshaları üzerinde çalışan bu satırların yazarı da (N. Yüce) aynı yazma nüshada 98 adet daha Harezmi dil malzemesi tespit ederek, o nüshadaki Harezmi glossar sayısını 111'e yükseltti⁴².

Zeki Velidî'nin bir başka keşfi de, *Mukaddimetü'l-Edeb*'in tamamen Harezmi tercümeli başka bir nüshasını Konya'da bulmasıydı. Bunun tıpkıbasımını İstanbul'da 1951'de neşretti. J. Benzing, bunu işleyip 4 dilli olarak 1968 yılında yayımladı⁴³. Benzing, daha sonra hem bu kitaptaki hem diğer yazmalardaki Harezmi kelimelerin indeksini de hazırladı (1983)⁴⁴. Türkolojinin çok değerli hazinelerinden *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Mu'înü'l-Mürîd* adlı yazma eserlerin⁴⁵ kâşifi de Zeki Velidî Togan'dır. Ders ve başvuru kitapları olarak hazırladığı *Umumi Türk Tarihine Giriş*⁴⁶, *Tarihde Usul* ve *1/4.200.000 ölçekli Türk İli Haritası*⁴⁷ adlı eserleri de yine Türkiye'deki ilklerdendir.

Hatıralar adlı eserinde, yaşadığı olayları çocukluğundan itibaren anlatarak, Türkiye'ye geldiği 1925 yılının 31 Temmuz'una kadar getirir. Ankara'da o gün Kurban Bayramı münasebetiyle Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı

⁴⁰ Herbert Jansky-Martin B. Dickson-Çağatay Uluçay, “Zeki Velidî Togan and His Works”, *Zeki Velidî Togan'a Armağan*, İstanbul 1955, s. 22.

⁴¹ İbnü'l-Fakih ve kitabı için bkz. A. Z. V. Togan, “İbnü'l-Fakih'in Yeni Nüshası”, *Türk Yurdu*, sayı 4 (Ankara 1341[1924]), s. 297-304; a.mlf., “İbnü'l-Fakih'in Türklere Ait Haberleri”, *Belleten*, XII/45 (1948), 11-16; Tomar, a.g.m., s. 38-39.

⁴² Nuri Yüce und J. Benzing, “Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresmitürkischen Handschrift der Muqaddimat al-Adab”, *ZDMG*, 135/1 (Stuttgart 1985), s. 92-103.

⁴³ Johannes Benzing, *Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der Muqaddimat al-adab von Zamaxsari*, I. Text, Wiesbaden 1968.

⁴⁴ Johannes Benzing, *Chwaresmischer Wortindex*, Wiesbaden 1983.

⁴⁵ A. Z. V. Togan, “Hârizm'de yazılmış eski Türkçe eserler”, *Türkiyat Mecmuası*, sayı 2 (İstanbul 1926), s. 315-345.

⁴⁶ *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1946, 1970.

⁴⁷ *Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar*, İstanbul 1943.

Meclis Binası'nda ziyaret eder ve *Hatıralar* orada son bulur. *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi* ile *Hatıralar* çok değerli ve ilginç bilgiler içeren eserlerdir. Keşke ömrü müsaade etseydi de Türkiye'de yaşadığı yıllara ait hatıralarının bulunduğu notlarını da kitaplaştırabilseydi.

Dünyanın çeşitli ülkelerinden, Zeki Velidî Togan ile münasebeti olan bilim adamları onu, “*dinî ve millî sınırlar içinde sıkışıp kalmayan büyük bir âlim ve olgun bir insan; fakat bunların da ötesinde, her iki özelliği kendisinde mezceden mükemmel bir Türk*” diye tanımlarlar⁴⁸.

Abstract

SOME DETAILS FROM AHMED ZEKİ VELİDİ TOGAN'S TALENT AND KNOWLEDGE

A. Zeki Velidî Togan's life is a history on its own. In this short paper, the community in which he grew up, his passion for research and learning, his political and cultural struggle for the existence and independence of the Turkish nation were discussed, following the turning points of his 80-year-long life. His discoveries, which led to his well-deserved fame in the academic community, were also dealt with in detail. Zeki Velidî Togan's original works were also the firsts in his field, just like the manuscripts he discovered. Throughout his unique, chaotic and adventurous life, he followed his scientific route in a determined way, and became a beloved scholar, guiding his colleagues and students.

Despite his tiny appearance, Zeki Velidî Togan had a fairly strong body, consistent way of thinking, and was extremely talented. He was a perfect person, whom each Turkish youth must take as his model.

Keywords: Z. V. Togan's education; Z. V. Togan's passion for science; Z. V. Togan's political struggle; Z. V. Togan's scientific discoveries; Some anecdotes from Z. V. Togan.

⁴⁸ Jansky vd., a.g.m., s. 29.

